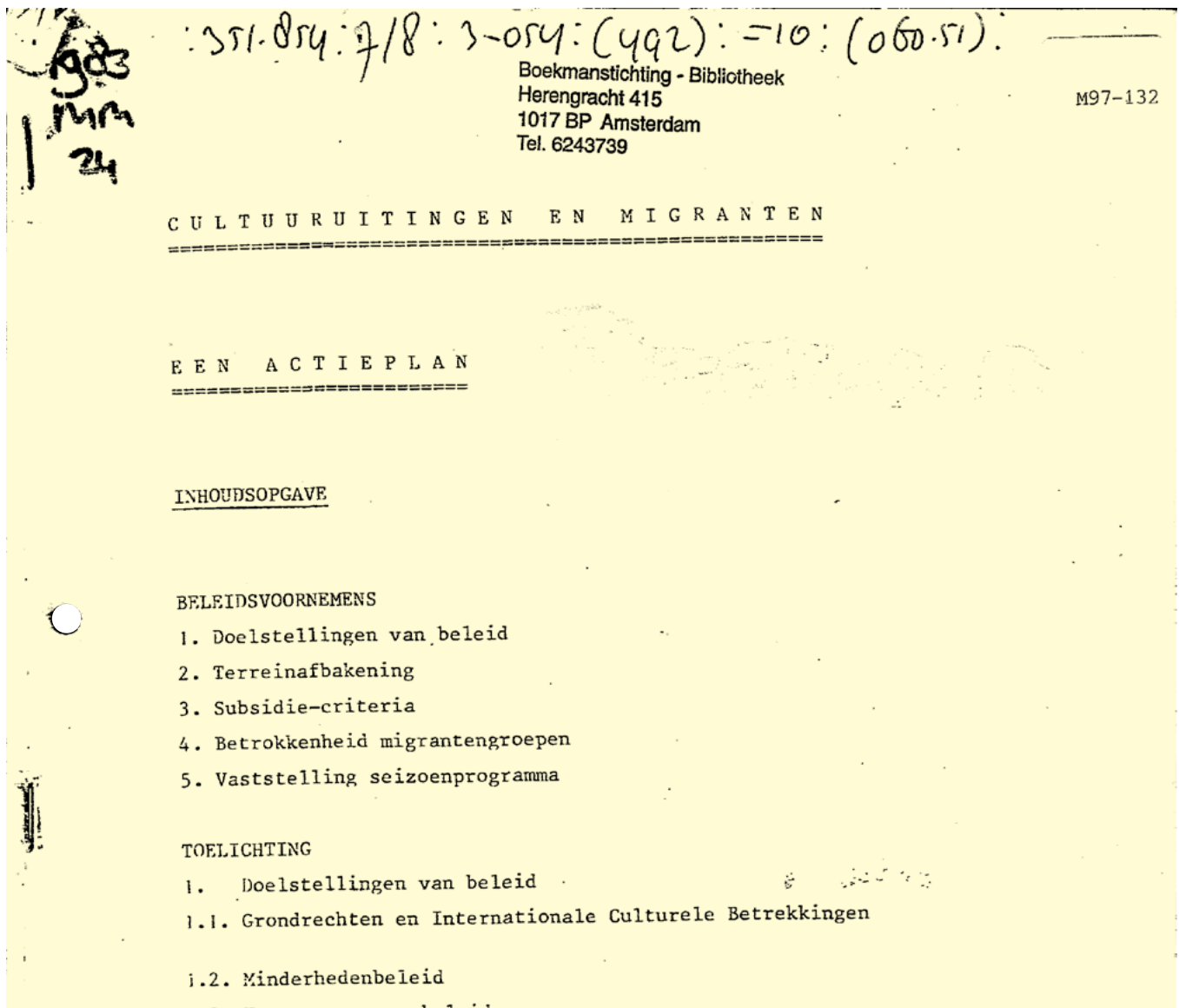

Diversiteit in cultuurnota's

Een reconstructie van veranderend cultuurbeleid

BOEKMAN

Jack van der Leden

Diversiteit in cultuurnota's

Een reconstructie van veranderend cultuurbeleid

De terminologie en legitimering van het begrip diversiteit in cultuurnota's van de Rijksoverheid zijn in de afgelopen vier decennia sterk veranderd. Waar in de jaren tachtig werd gesproken van migrantencultuur (Brinkman), hanteerden bewindspersonen in de jaren negentig en nul begrippen als culturele diversiteit (Van der Ploeg) en interculturaliteit (Plasterk). Minister Plasterk noemde cultuurbeleid als eerste beleidsmaker inclusief, voor alle Nederlanders, makers én publiek. Oud-staatssecretaris voor Cultuur en Media Uslu herijkte twintig jaar later de beleidsterm inclusie en voegde gelijkwaardigheid toe. Een reconstructie in grote stappen op basis van beleidsdocumenten¹ uit de [Kennisbank van de Boekmanstichting](#).

p. 1: Brinkman, L.C. (1982) *Cultuuruitingen en migranten: een actieplan*

In de jaren tachtig van de vorige eeuw verschenen de eerste beleidsnota's op het terrein van 'cultuuruitingen van migranten'. Het doel van het specifieke (doelgroepen)beleid was de cultuuruitingen van de verschillende migrantengroepen te ondersteunen met het oog op hun integratie, legt Christine Delhaye uit in een [artikel over het diversiteitsbeleid](#) van de Rijksoverheid in *Boekman*. 'Integratie met behoud van eigen identiteit en cultuur was toen het mantra.'²

Migrantencultuur

Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Elco Brinkman (CDA, 1982-1989) beschreef in [Cultuuruitingen en migranten: een actieplan](#) (1982) het kader waarbinnen de Rijksoverheid 'een cultuurbeleid voor migranten wil ontwikkelen, rekening houdende met de relatief grote toestroom van migranten.'³ Hij was van mening dat er gezien de maatschappelijke verscheidenheid in het beleid ook meer gestreefd moest worden naar een grotere culturele pluriformiteit.⁴ Het is aan de overheid om de voorwaarden te scheppen waaronder 'allochtone' en 'autochtone'⁵ kunstenaars nieuwe, eigen cultuurvormen kunnen ontwikkelen, aldus de minister.

De belangrijkste legitimering is het in de nota [Minderhedenbeleid](#) (1983) geformuleerde streven om minderheden te emanciperen: 'Het minderhedenbeleid is gericht op de totstandkoming van een samenleving, waarin de in Nederland verblijvende leden van minderheidsgroepen ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en volwaardige ontplooiingskansen hebben.' Met minderheden werd bedoeld op 'Antillianen, buitenlandse werknemers, Molukkers, Surinamers, vluchtelingen, woonwagenbewoners en zigeuners.'^{5,6}

Voor het doelgroepenbeleid is aansluiting gezocht bij het algemene kunstbeleid, inclusief het gehanteerde kwaliteitsbeginsel.⁷ Het actieplan biedt nog geen uitgewerkt cultuurbeleid voor migranten, want migrantencultuur 'bevindt zich nog in een ontwikkelingsfase'. Daarnaast dient de overheid mogelijkheden te scheppen voor migranten om te kunnen participeren in Nederlandse kunstuitingen. Drie beleidsuitgangspunten staan centraal. Ten eerste

het stimuleren van eigen kunstuitingen van migranten en de acceptatie daarvan door de samenleving. Ten tweede het bevorderen van participatie van migranten in 'Nederlandse westerse cultuuruitingen'. Ten derde het bevorderen van kunstuitingen die 'allochtonen' en 'autochtonen' inzicht verschaffen in de achtergronden van de minderheidsgroepen.⁸

Culturele pluriformiteit

Een paar jaar later verscheen de [Notitie cultuurbeleid](#) (1985). We leven in een samenleving 'met een grote culturele pluriformiteit', en daar moet het cultuurbeleid rekening mee houden, schrijft Brinkman. Daarmee refereert hij niet alleen aan kunst- en cultuuruitingen van minderheden, maar ook aan 'de amateuristische kunstbeoefening, uitingen die specifiek gericht zijn op de emancipatie van bepaalde groepen uit onze samenleving en de vele andere specifieke vormen van artistieke en culturele expressie die onze samenleving kent.'⁹

In 1987 verschijnt een nieuwe beleidsnotitie, [Cultuuruitingen van etnische minderheden](#). De regie van het migrantencultuurbeleid is inmiddels overgegaan van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar de directie Kunsten van het directoraat-generaal Cultuur. Werd in het *Actieplan* uit 1982 gesproken van migranten, nu gaat het over etnische minderheden. Ook in deze nota koppelt de minister het 'kunst- en cultuurbeleid voor etnische minderheden' aan het doel van het reguliere kunst- en cultuurbeleid, waar bij de beoordeling van kunstuitingen van minderheden het kwaliteitscriterium centraal staat. De overheid wil de voorwaarden scheppen waaronder minderheden hun eigen cultuur- en kunstuitingen kunnen ontwikkelen. Aldus luidt de gronddoelstelling.¹⁰ De eerste vierjaarlijkse cultuurnota, [Plan voor het kunstbeleid 1988-1992](#) (1987) bevestigt de hierboven beschreven koers.

Stimuleringsbeleid

In haar [doctoraalscriptie](#) (2008) waarin Madelief de Bruijn zoekt naar verklaringen voor het wegblijven van 'allochtone' theaterbezoekers, laat ze zien dat de opvolger van Elco Brinkman, minister Hedy d'Ancona (PvdA, 1989-1994) in haar cultuurbeleid de voorkeur geeft aan sociale spreiding en daarbij de wens ↓

koestert dat ieder lid van de samenleving, ongeacht sociale afkomst of maatschappelijke positie, de mogelijkheid wordt geboden deel te nemen aan culturele activiteiten.

In *Kunstbeleid minderheden in de jaren 1990-1992* [brief over categoriaal beleid] (1990) reageert d'Ancona op een advies en een rapport van respectievelijk de Raad voor de Kunst en Research voor Beleid. In het advies *De kunst van het artisjokken eten* noemt de Raad voor de Kunst het specifieke beleid voor cultuur en immigranten weliswaar effectief, maar er zijn tegelijkertijd knelpunten die integratie in de weg staan. In zijn rapport *Gebruik van kunst-budgetten door etnische minderheden* stelt Research voor Beleid vast dat tussen de 1,5 en 4,4 procent van de aanvragen in de jaren 1987 en 1989 is gedaan door 'allochtone' kunstenaars. De minister bevestigt dat er onder deelname van minderheden achterstanden zijn weg te werken. Tijdelijke maatregelen zijn nodig voor het inlopen ervan. Niet alleen op basis van 'maatschappelijke motieven', maar juist vanwege het 'artistieke belang van kunstuitingen van migranten' en de bijdrage die daarmee wordt geleverd aan het Nederlandse kunstleven. De bewindsvrouw pleit voor bevordering van uitingen van minderheden op hoog artistiek

Het interculturaliteitsbeleid wilde niet alleen ruimte geven aan de cultuuruitingen van migranten maar vooral samenspel en ontmoeting tussen de verschillende culturen stimuleren

en kwalitatief niveau en wil het beleid voortaan richten op de individuele kunstenaar en niet op een groep. In haar nota cultuurbeleid 1993-1996, *Investeren in cultuur* (1992), onderstreept ze het doelgroepenbeleid geleidelijk te willen vervangen door stimuleringsbeleid. Dat moet zich toespitsen op scholing, distributie, participatie en internationale aspecten. Kwaliteit en verscheidenheid zijn de belangrijkste criteria waarop het cultuuraanbod wordt geëvalueerd, met veel nadruk op publieksbereik. Het begrip verscheidenheid wordt gebruikt om te verwijzen naar de veelkleurigheid en diversiteit van het cultuuraanbod.¹¹

Interculturaliteit

Al sinds 1987 bepleiten bewindslieden voor cultuurbeleid om het specifieke beleid zo snel mogelijk te beëindigen en in de algemene beleidsteksten en voorzieningen op te nemen. Dat schrijft Eltje Bos in haar *proefschrift* (2011) over de ontwikkeling van het beleid voor cultuur en migranten tussen 1980 en 2004. Dit krijgt voorzichtig gestalte in de cultuurnota van staatssecretaris voor Cultuur Aad Nuis (D66, 1994-1998), *Pantser of ruggengraat 1997-2000* (1996) waarin 'interculturaliteit' centraal staat. Waar Hedy d'Ancona nog de nadruk legt op de verschillen tussen culturen, benadrukt Aad Nuis juist de gemeenschappelijke component van cultuur.¹² De aandacht binnen het cultuurbeleid voor migrantencultuur was vooral gericht op traditionele uitingen en daardoor voelden de tweede en derde generatie migranten zich minder aangesproken, aldus Nuis. 'Juist onder deze jongere generaties treffen we kunstenaars aan die in staat zijn elementen uit verschillende culturen met elkaar te vermengen tot nieuwe vormen van cultuur.' Nuis noemt dit 'intercultureel'.¹³ De staatssecretaris richt zich met structurele subsidies voortaan niet langer op instellingen die zich bezighouden met traditionele cultuur van een bepaald land of volk, maar op interculturele voorzieningen die actief zijn voor een breed samengesteld publiek.

Het interculturaliteitsbeleid wilde niet alleen ruimte geven aan de cultuuruitingen van migranten maar vooral samenspel en ontmoeting tussen de verschillende culturen stimuleren.¹⁴ Nuis: 'Cultuuruitingen die tot stand komen door middel van vermenging van verschillende

culturen, dienen zoveel mogelijk via de bestaande kanalen en instellingen te worden ondersteund. Op die manier wordt nog eens benadrukt dat kunstenaars en cultuurdragers uit de vele migrantengroepen die ons land kent, deel uitmaken van het Nederlandse culturele leven.¹⁵ Als voorbeeld noemt Nuis de wereldmuziekscholen en het muziekfestival Music Meeting in Nijmegen. Hij onderstreept de oproep van zijn voorganger d'Ancona aan beoordelingscommissies van culturele fondsen, raden en besturen te zorgen voor voldoende deskundigheid om aanvragen die betrekking hebben op interculturele uitingen te kunnen behandelen. Van instellingen verwacht Nuis dat ze met hun programmering inspelen op de veranderde samenstelling van de Nederlandse bevolking.

Culturele diversiteit

Onder staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen Rick van der Ploeg (PvdA, 1998-2002) kwam er een einde aan doelgroepenbeleid voor allochtone Nederlanders. Dat had volgens de staatssecretaris in de nota *Ruim baan voor culturele diversiteit* (1999) geleid tot een multicultureel circuit met eigen deskundigen en kwaliteitscriteria en was daarmee steeds meer los van andere culturele instellingen komen te staan. Was het 'interculturele' cultuurbeleid, ingebed in het algemene minderhedenbeleid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, gericht op integratie, in de praktijk ging het volgens Van der Ploeg om een 'eenzijdig proces waarbij een minderheidscultuur al snel in de dominante cultuur opging'. Cultuurbeleid is geen integratiebeleid, vindt Van der Ploeg. Cultuuruitingen van culturele minderheden¹⁶ dreigden zo letterlijk van het toneel te verdwijnen.

Van der Ploeg bepleitte een bredere benadering en ontdeed de term culturele diversiteit van zijn strikt etnische betekenis. Hij muntte het begrip culturele diversiteit en was van mening dat juist de zorg voor pluriformiteit een van de pijlers van het cultuurbeleid moet zijn. Van der Ploeg: 'Er is nauwelijks oog voor de culturele behoeften van groepen in de samenleving die geen deel uitmaken van de selecte subcultuur van operaliefhebbers, symfonieorkestenbezoekers en galeriehoppers. Dit potentiële publiek wordt nog te weinig gezien door

cultuurmakers en culturele instellingen.'¹⁷ Volgens hem lijken met name jongeren, migranten en minder draagkrachtigen 'uitgesloten' te worden van deelname aan de gesubsidieerde cultuur, als makers en als publiek. Hij wil daarom dat cultuuruitingen van immigranten deel gaan uitmaken van de gesubsidieerde cultuur en dat het specifieke beleid wordt opgenomen in het algemene cultuurbeleid; culturele diversiteit als integraal onderdeel van cultuurbeleid, waar zijn voorgangers Hedy d'Ancona en Aad Nuis cultuur nog beschreven als middel om integratie te bevorderen.¹⁸

Hij formuleert in de nota drie doelstellingen: meer diversiteit in het aanbod, meer en breder publiek, en jongeren en vrouwen in besturen en personeel van culturele organisaties. De nieuwe koers vraagt om een mentaliteitsverandering, legt hij uit, bij cultuurmakers, programmeurs, conservatoren, directeuren, beoordelaars, beleidsmakers en andere poortwachters. Culturele diversiteit moest binnen bestaande instellingen verankerd worden door een betere vertegenwoordiging van 'allochtonen' en jongeren, maar ook vrouwen en mensen die buiten de Randstad wonen in besturen, raden van toezicht, raden en adviescommissies. Zo staat te lezen in *Ruim baan*. Delhaye tekent in *Boekman* op dat *Ruim baan* een pleidooi is voor 'een verrijkend beleid dat een vernieuwing, verjonging en pluralisering in het culturele veld teweeg moest brengen, op het niveau van de artistieke productie én van het publiek.'¹⁹

Cultuur als confrontatie

In volgende nota's, *Cultuur als confrontatie: uitgangspunten voor het cultuurbeleid 2001-2004* (1999) en *Cultuur als confrontatie: cultuurnota 2001-2004* (2000) herhaalt de staatssecretaris dat cultuurbeleid geen integratiebeleid is, maar een 'ongewapende confrontatie' tussen culturen en spreekt van een 'botsing van culturen' als het gaat om de wisselwerking tussen aanbod en publiek. Hij pleit voor 'ruimte voor eigenheid', de 'ontmoeting tussen verschillende culturen' en 'toegang tot instituties'. Ook benoemt hij nogmaals het belang van een meer open houding ten opzichte van andere culturen. In *Ruim baan* worden de termen 'migrant', 'culturele minderheden' en 'allochtonen' naast elkaar gebruikt. In de cultuurnota gaat ↓

Ploeg, R. van der (2000) *Cultuur als confrontatie: cultuurnota 2001-2004*

het over ‘minderheden’, ‘culturele minderheden’, ‘kunstenaars met een multiculturele achtergrond’.

Interculturele programmering

Tegen de achtergrond van de aanslagen van 2001 en de moorden op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004) nam het maatschappelijk en politiek debat over de multiculturele samenleving in Nederland in alle hevigheid toe. De aandacht voor culturele diversiteit raakte op de achtergrond. Tegelijkertijd ontstond draagvlak voor projecten om de nationale cultuur en identiteit te herwaarderen. Denk aan de Canon van Nederland (2006) en, later, het Nationaal Historisch Museum (2007-2011).²⁰ Tijdens de beleidsperiode van staatssecretaris van Cultuur en Media Medy van der Laan (D66, 2003-2006) groeide ook de aandacht voor de interculturele dialoog²¹. Van der Laan wil het culturele zelfbewustzijn bevorderen en pleit voor interculturele verrijking waarin het beste uit verschillende culturen wordt uitgewisseld.²²

Van der Laan beschrijft in 2003 in haar *Uitgangspuntenbrief Cultuurplan 2005-2008* en *Meer dan de som: beleidsbrief cultuur 2004-2007* het belang van culturele diversiteit. Ze hield vast aan de drie doelstellingen uit de periode 2001-2004: meer diversiteit in het aanbod, in het publiek en in de samenstelling van besturen en personeel. Centraal stond ‘interculturele programmering’ waarmee zij de samenwerking tussen reguliere en multiculturele circuits wilde bevorderen.²³ Dat is noodzakelijk, schrijft ze een jaar later in de *Cultuurnota 2005-2008: meer*

Laan, M. van der (2006) *Cultuur en diversiteit*

dan de som, omdat het Nederlandse culturele landschap te veel gescheiden circuits kent. Ze is van mening dat geïsoleerde maatregelen de aparte status van multiculturele instellingen juist benadrukken. Daarmee heeft de gevestigde orde bovendien een excuus om niet de eigen verantwoordelijkheid te hoeven nemen. Ze dringt juist aan op de eigen verantwoordelijkheid; de uitvoering van het beleid liet ze over aan de sector. Makers en instellingen van uiteenlopende achtergrond mogen zelf bepalen op welke wijze zij hiervoor met elkaar samenwerken, volgens de staatssecretaris.

In 2006 kondigt ze in een *Kamerbrief* concrete maatregelen aan in het kader van het programma Cultuur en Diversiteit, bedoeld om de continuïteit en verankering van diversiteit en vernieuwing in het culturele landschap te waarborgen. Diversiteitsbeleid is gebaat bij

een integrale aanpak vanuit fondsen en culturele instellingen die zich richt op publieksbereik, programmering, personeelsbeleid en bestuur. Uitgangspunt is dat diversiteit een verrijking is voor de kunsten, media en cultureel erfgoed.

Gedragcode

In 2008 verscheen het rapport *De olifant in de kamer: staalkaart culturele diversiteit in de basisinfrastructuur*. Onderzoeksbureau LAGroup beschrijft daarin in opdracht van Netwerk CS, een landelijke netwerkorganisatie voor de culturele sector op het gebied van diversiteit, de stand van zaken op het gebied van culturele diversiteit in de Culturele basisinfrastructuur (BIS).²⁴ 90 procent van de instellingen in de BIS geeft aan culturele diversiteit een belangrijk onderwerp te vinden, terwijl 20 procent het verankerd heeft in de eigen organisatie, zo blijkt uit het onderzoek. ‘Op een paar koplopers na negeerden de instellingen de problematiek’, concludeert Delhaye.²⁵

De rapporteurs adviseren het opstellen van een code culturele diversiteit waarin de sector zelf ambities en concrete doelen op het gebied van culturele diversiteit formuleert. Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ronald Plasterk (PvdA, 2007-2010) neemt dit advies over. Dat staat in een *Kamerbrief over culturele diversiteit* (2009) van de minister. De code is een gedragscode van de sector zelf, legt hij uit, die de ambities en doelstellingen op het gebied van culturele diversiteit bevat. Het moet duidelijk maken wat de gevolgen van diversiteit zijn voor de programmering, voor het publieksbereik en de publieksbinding en voor de samenstelling van het personeel en bestuur van culturele instellingen en welke doelstellingen de sector daaraan wil verbinden. Hij richt zich met de code op grote gesubsidieerde cultuurinstellingen, want ‘nog steeds is hier sprake van een overwegend “blanke monocultuur”’. Daarom vraagt diversiteit om aandacht van de overheid en van het veld. Het is aan de sector om open te staan voor nieuwe invloeden, waaronder deelname van niet-westerse allochtonen in de programmering, de samenstelling van personeel en bestuur en in de samenstelling van het publiek, aldus Plasterk. Konden culturele instellingen voorheen zelf bepalen of en hoe zij aandacht wilden besteden aan culturele diversiteit, de minister wil

daar vanaf nu afspraken over maken. De Code Culturele Diversiteit is geen vrijblijvende zaak maar voortaan een apart beoordelingscriterium in de subsidieplanprocedure.

In de brief hanteert Plasterk het begrip ‘inclusief’ beleid, bijvoorbeeld op het gebied van cultureel erfgoed en cultuurparticipatie, waarmee hij doelt op ‘alle Nederlanders, dus ook de allochtone Nederlanders’. Terwijl ‘diversiteit gaat over alle aspecten waarin mensen van elkaar kunnen verschillen’.²⁶ Hij refereert met inclusief beleid aan een bredere waaier van kenmerken, zoals etniciteit, sekse, leeftijd, opleiding, religie, inkomen en seksuele oriëntatie.

Code Culturele Diversiteit / Code Diversiteit & Inclusie

De Code Culturele Diversiteit zag in 2011 het licht. Die richtte zich eerst nog op biculturele burgers met een niet-westerse achtergrond, maar werd in 2019 vervangen door de *Code Diversiteit & Inclusie* (CodeD&I). Deze nieuwe Code richt zich op iedereen die werkt in de culturele en creatieve sector en is van toepassing op gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde organisaties. Vanaf 2021 gebruiken verschillende overheden, de zes rijkscultuurfondsen²⁷ en het ministerie van OCW de codes bij de beoordeling van subsidieaanvragen. De Code bestrijkt vier terreinen, die bekendstaan als de vier P’s: Programma, Publiek, Personeel en Partners. Daar zijn vijf principes aan toegevoegd, uitgewerkt in stappen, bijvoorbeeld ‘je integreert diversiteit en inclusie in je visie’, en ‘je creëert draagvlak binnen je organisatie voor het naleven van de code’. De eerste stap is inzicht krijgen waar je staat als het gaat om diversiteit, inclusie en gelijkwaardigheid.²⁸ De principes werken, net als de principes van de *Governance Code Cultuur*, met ‘pas toe en leg uit’. Hoe je ze precies implementeert is dus geheel aan je organisatie, als er maar verantwoording over wordt afgelegd.

Diversiteit wordt niet gespecificeerd naar kenmerken of eigenschappen. De term geeft aan ‘dat mensen op een reeks van zichtbare en onzichtbare kenmerken van elkaar verschillen en met elkaar overeenkomen’. De term inclusie verwijst naar hoe je met verschillen en overeenkomsten omgaat, zie www.codedi.nl en de

themapagina Diversiteit, inclusie en gelijkwaardigheid van de [Cultuurmonitor](#), voor informatie over de achtergrond van de code en een verkenning van onderzoek naar diversiteit, inclusie en gelijkwaardigheid in Nederland.

Cultuurnota's sinds 2009

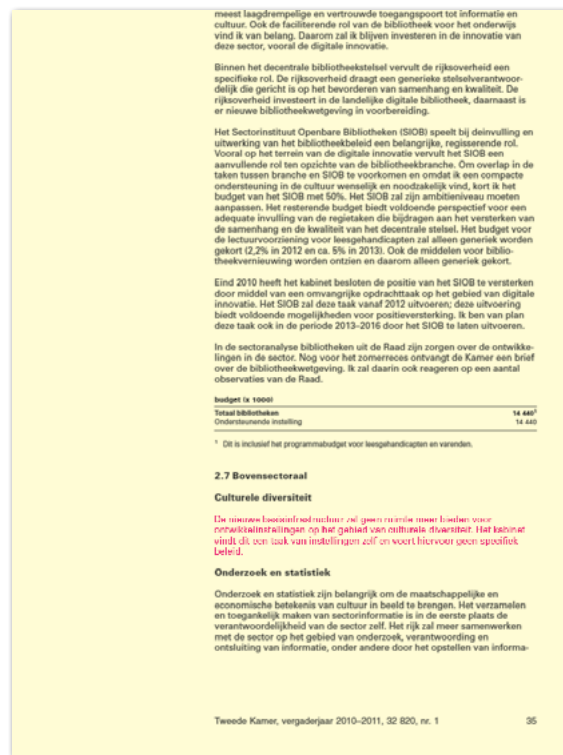
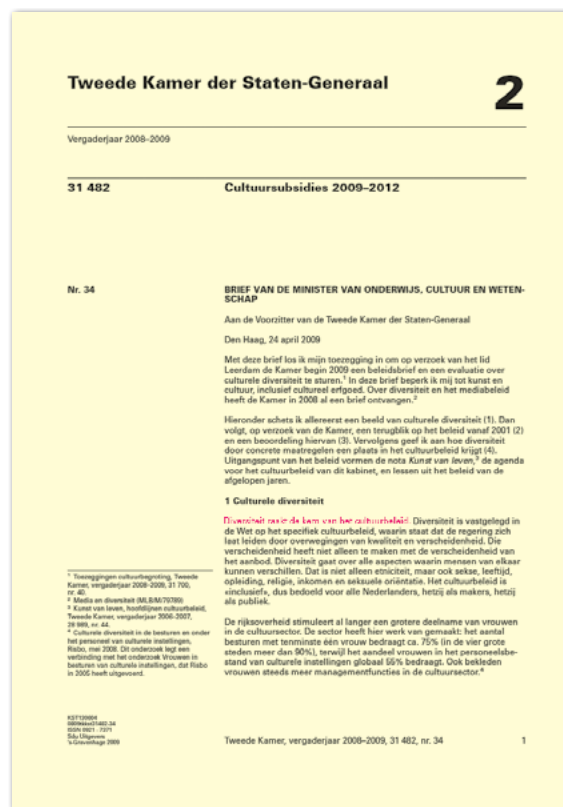
Minister Ingrid van Engelshoven (D66, 2017-2022) was de eerste bewindspersoon die onvoorwaardelijke naleving van de code voorstond in de toekenning van subsidie. In tussenliggende beleidsnota's was dat niet het geval. In [Kunst van leven: hoofdlijnen cultuurbeleid](#) (2007) en het vierjarigenplan [Subsidieplan Kunst van Leven 2009-2012](#) (2008) van Ronald Plasterk heeft 'intercultureel' wel een plek tussen vierjarig gesubsidieerde ondersteunende instellingen, samen met de terreinen internationaal en educatie. Ook komt er structureel geld beschikbaar voor kunst- en cultuurprojecten die een meer divers publiek bereiken en de culturele dialoog in grootstedelijke gebieden aanjagen. Van gesubsidieerde instellingen wordt verwacht dat ze beter inspelen op 'breedte en diversiteit' om zodoende meer publiek en groter draagvlak bereiken.

Ten tijde van het toenmalige centrumrechtse kabinet Rutte I (2010-2012) werden niet alleen drastische bezuinigingen in de cultuursector doorgevoerd, maar raakte ook de ondersteuning door de Rijksoverheid van culturele diversiteit uit beeld, op alle fronten. Dat blijkt helder uit het [Regeerakkoord 2010](#) van VVD en CDA, en de cultuurnota's van staatssecretaris Halbe Zijlstra (VVD, 2010-2012) uit die periode: [Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid](#) (2011) en [Besluiten culturele basisinfrastructuur 2013-2016](#) (2012). In eerstgenoemde hoofdlijnenbrief schrijft Zijlstra dat er in de BIS geen ruimte zal zijn voor ontwikkelinstellingen op het gebied van culturele diversiteit. Het kabinet vindt dit een taak van instellingen zelf. Ook de Code wordt niet genoemd.

In het volgende [Regeerakkoord](#) (VVD en PvdA, 2012) is de toon geheel anders: er wordt afgesproken dat culturele instellingen de Code Culturele Diversiteit hanteren. Minister van OCW Jet Bussemaker (PvdA, 2012-2017) schrijft in [Ruimte voor cultuur: uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020](#) (2015) dat alle Nederlanders ↓

Plasterk, R.H.A.
(2009) *Beleidsbrief en evaluatie over culturele diversiteit*

Zijlstra, H. (2011)
Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid

in staat moeten zijn te genieten van een rijk en veelzijdig cultuuraanbod. De minister vraagt de brancheverenigingen in de cultuursector de uitvoering van de code ter hand te nemen. Ze hecht bovendien aan voldoende diversiteit in het toezicht van culturele instellingen.

Minister Ingrid van Engelshoven (D66, 2017-2022) noemt als eerste bewindspersoon de drie culturele gedragscodes, de [Fair Practice Code](#), de [Governance Code Cultuur](#) en [Code Culturele Diversiteit](#), ‘knock-out voorwaarden’ om voor subsidie voor de periode 2021-2024 in aanmerking te komen. In [Cultuur in een open samenleving](#) (2018) onderstreept Van Engelshoven dat het belangrijk is dat het gehele culturele veld een afspiegeling vormt van de samenleving. ‘Cultuur is van en voor iedereen.’ Ze stelt vast dat dat nog nauwelijks het geval is; een kwart van de instellingen neemt het niet zo nauw met de code in beleid en besluitvorming. Dat blijkt uit het [Onderzoek diversiteit cultuursector](#) dat in opdracht van het ministerie van OCW is verricht en gaat over de vraag of de samenstelling van de besturen en het personeel werkzaam in de gesubsidieerde cultuursector een afspiegeling vormt van de Nederlandse

**Minister
Van Engelshoven
(D66, 2017-2022)
was de eerste bewinds-
persoon die onvoor-
waardelijke naleving
van de code voorstond
in de toekenning
van subsidie**

bevolking, wat betreft herkomst, sekse en leeftijd. Daarom wil de minister meer aandacht voor ‘andere kunstvormen’ en nieuwe generaties makers.

Inclusie

Staatssecretaris voor Cultuur en Media Gunay Uslu (D66, 2022-2023) herijkt in de [Meerjarenbrief 2023-2025: de kracht van creativiteit: cultuur midden in de samenleving](#) (2022) een nieuwe doelstelling: diversiteit en inclusie. ‘Verschillende perspectieven en geluiden verrijken het cultuuraanbod in meerdere opzichten.’²⁹ Maar daarvoor is niet altijd genoeg ruimte. Bij de ontvangst van een [rapport](#) van de Nederlandse Unesco Commissie over ‘the culture’ in relatie tot het Nederlandse cultuurbestel sprak ze woorden met gelijke strekking. ‘Wie niet in jongeren, diversiteit en inclusie investeert, heeft geen toekomst.’³⁰ De culturele en creatieve sector moet voor iedereen toegankelijk zijn. Ze kondigt verschillende maatregelen aan tegen discriminatie en racisme om barrières weg te nemen en ter bevordering van diversiteit, inclusie en gelijkwaardigheid. Het begrip toegankelijkheid komt ook veelvuldig voor in de [Hoofdlijnenbrief cultuur 2022: herstel, vernieuwing en groei](#) (2022). Ze refereert daarbij onder andere aan fysieke toegankelijkheid, voor mensen met een beperking, en pleit voor verankering in de Code Diversiteit & Inclusie. ‘Omgang met de codes zou in het DNA van elke bis-instelling moeten zitten’, aldus de staatssecretaris.³¹

Code zonder dwang

In de [Uitgangspunten cultuursubsidies 2025-2028](#) noemt Uslu dat ze van instellingen een verklaring verlangt waaruit blijkt dat zij de codes, waaronder de Code Diversiteit & Inclusie, onderschrijft. Instellingen zijn echter vrij in de manier waarop ze de code invullen. De staatssecretaris stelt geen harde voorwaarden over diversiteit en duurzaamheid bij de beoordeling van de cultuursubsidies voor de periode 2025-2028. Gezien de zware omstandigheden waarin de sector heeft verkeerd door corona, de hoge energieprijzen en de inflatie pleit ze voor ‘continuïteit, ademruimte en vertrouwen’. Daar passen geen harde eisen bij. Desondanks werd begin van dit jaar in de nadagen van demissionair kabinet Rutte IV door de nieuwe Tweede

Kamer een [motie van BBB, CU en SGP](#) aangenomen die vaststelde dat diversiteit en inclusie geen criteria mogen zijn bij de toekenning van cultuursubsidies.³² Wellicht is het de voorbode van de toekomst van culturele diversiteit als beleidsdoel? Sinds het [Regeerakkoord 2010](#) kunnen we concluderen dat de positiebepaling van de Rijksoverheid ten opzichte van diversiteit bij uitstek door politieke kleur wordt bepaald. In het [Hoofdlijnenakkoord 2024-2028](#) (2024) van de fracties van PVV, VVD, NSC en BBB wordt er alvast met geen woord over gerept.

In de bovengenoemde motie staat overigens ook dat cultuursubsidies beter over Nederland verdeeld moeten worden, met het oog op regionale spreiding. In haar antwoord wees toenmalig staatssecretaris Gräper-van Koolwijk op een tegenstrijdigheid. ‘We vinden het belangrijk dat iedereen in Nederland kennis kan maken met kunst en cultuur. Maar is dat niet óók inclusief en divers beleid? Regionale spreiding is een vorm van inclusie.’ •

Met dank aan **Joost Groeneboer** en **Marlies Tal** van Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) voor het kritisch meelesen

Cultuurbeleidsnota's

- Ancona, H. d' (1990) [Kunstbeleid minderheden in de jaren 1990-1992](#) [brief over categoriaal beleid]. Tweede Kamer 21681, nr. 1.
- Ancona, H. d' (1992) [Investeren in cultuur: nota cultuurbeleid 1993-1996](#). Tweede Kamer 22602, nr. 1-2.
- Brinkman, L.C. (1982) [Cultuuruitingen en migranten: een actieplan](#). Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Brinkman, L.C. (1985) [Notitie cultuurbeleid](#). Tweede Kamer 18990, nr. 1-2.
- Brinkman, L.C. (1987) [Cultuuruitingen van etnische minderheden: beleidsnotitie](#). Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Brinkman, L.C. (1987) [Plan voor het kunstbeleid 1988-1992](#). Tweede Kamer 20263, nr. 1-2.
- Bussemaker, J. (2015) [Ruimte voor cultuur: uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020](#). Tweede Kamer 32820, nr. 134.
- Bussemaker, J. (2016) [Besluiten culturele basisinfrastructuur periode 2017-2020](#). Tweede Kamer 32820, nr. 211.
- Engelshoven, I.K. van (2018) [Brief voortgang Cultuur in een open samenleving](#). Tweede Kamer 32820, nr. 274.
- Engelshoven, I.K. van (2018) [Cultuur in een open samenleving](#). Tweede Kamer 32820, nr. 221.
- Engelshoven, I.K. van (2019) [Uitgangspunten cultuurbeleid 2021-2024](#). Tweede Kamer 32820, nr. 290.
- Engelshoven, I.K. van (2020) [Besluitvorming culturele basisinfrastructuur 2021-2024](#). Tweede Kamer 32820, nr. 383.
- Laan, M. (2003) [Meer dan de som: beleidsbrief cultuur 2004-2007](#). Tweede Kamer 29314, nr. 1.
- Laan, M. van der (2003) [Uitgangspuntenbrief Cultuurplan 2005-2008](#). Tweede Kamer 298989, nr. 1.
- Laan, M. van der (2004) [Cultuurnota 2005-2008: meer dan de som](#). Tweede Kamer 28989, nr. 10.
- Laan, M. van der (2006) [Cultuur en diversiteit](#). Tweede Kamer 30300 VIII, nr. 252.
- Nuis, A. (1996) [Cultuurnota 1997-2000: pantser of ruggengraat](#). Tweede Kamer 25013, nr. 1.
- Plasterk, R.H.A. (2007) [Kunst van leven: hoofdlijnen cultuurbeleid](#). Tweede Kamer 28989, nr. 44.
- Plasterk, R.H.A. (2008) [Subsidieplan Kunst van Leven 2009-2012](#). Tweede Kamer 31482, nr. 16.
- Plasterk, R.H.A. (2009) [Beleidsbrief en evaluatie over culturele diversiteit](#). Tweede Kamer 31482, nr. 34.
- Ploeg, R. van der (1999) [Cultuur als confrontatie: uitgangspunten voor het cultuurbeleid 2001-2004](#). Tweede Kamer 26591, nr. 2.
- Ploeg, R. van der (1999) [Ruim baan voor culturele diversiteit](#). Tweede Kamer 26565, nr. 1.
- Ploeg, R. van der (2000) [Cultuur als confrontatie: cultuurnota 2001-2004](#). Tweede Kamer 27432, nr. 1.
- Uslu, G. (2022) [Hoofdlijnenbrief cultuur 2022: herstel, vernieuwing en groei](#). Tweede Kamer 32820, nr. 467.
- Uslu, G. (2022) [Meerjarenbrief 2023-2025: de kracht van creativiteit: cultuur midden in de samenleving](#). Tweede Kamer 32820, nr. 482.
- Uslu, G. (2023) [Uitgangspunten cultuursubsidies 2025-2028](#). Tweede Kamer 32820, nr. 499.
- Zijlstra, H. (2010) [Uitgangspunten cultuurbeleid](#). Tweede Kamer 32500 VIII, nr. 75.
- Zijlstra, H. (2011) [Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid](#). Tweede Kamer 32820, nr. 1.
- Zijlstra, H. (2012) [Besluiten culturele basisinfrastructuur 2013-2016](#). Tweede Kamer 32820, nr. 65.

Overige bronnen

- Beerekamp, H. (et al.) (2003) *De kunst van het kiezen*. Amsterdam: Boekmanstichting, Rotterdamse Kunststichting en Phenix Foundation.
- Beslagic, E. (2007) *Cultuurbeleid en diversiteit in de multiculturele maatschappij: ontwikkeling van het beleid van Rick van der Ploeg en vertaling daarvan naar de praktijk vanaf 1999*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
- Bloemers, D. (2001) *Kunst en culturen: de problematiek omtrent kunst en allochtonen nader bekeken*. Doctoraalscriptie Universiteit van Maastricht.
- Bockma, H. (2009) 'Kosmopolis zit diep in de problemen'. Op: www.volkskrant.nl, 3 februari.
- Bos, E. (2006) 'De tongkus van een kwal: dilemma's bij intercultureel beleid'. In: *Boekman*, jrg. 18, nr. 69, 20-27.
- Bos, E. (2011) *Beleid voor cultuur en immigranten: rijksbeleid en uitvoeringspraktijk 1980-2004*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Bos, E. (2013) 'Waarom het maar niet wil lukken...: rijksbeleid en uitvoeringspraktijk voor cultuur en immigranten 1980-2004'. In: *Beleid en maatschappij*, jrg. 40, nr. 3, 251-271.
- Bos, E. en C. Smithuijzen (2009) 'Culturele diversiteit en kunstbeleid in Nederland'. In: *Momenten*, nr. 4, 22-33.
- Bruijn, M. de (2008) *Die andere bril graag! Onderzoek naar verklaringen voor het uitblijven van allochtone theaterbezoekers en de invloed van het wij/zij denken*. Masterscriptie Universiteit Utrecht.
- Campbell, H.W., P.Q. Reinsch en P.G.P. Driessen (1995) *Etniciteit en cultuurparticipatie: een onderzoek naar de deelname van leden van etnische groepen aan cultuuruitingen in Nederland*. Maarssen: Stichting Studia Interetica.
- Delhaye, Chr. (2006) 'Een lange kronkelige weg: naar meer culturele diversiteit'. In: *Boekman*, jrg. 18, nr. 67, 89-93.
- Delhaye, Chr. (2018) 'Inclusiviteit in het post-multiculturalisme-tijdperk: diversiteitsbeleid van de rijksoverheid'. In: *Boekman*, jrg. 30, nr. 115, 8-11.
- Dijksterhuis, E. (2024) 'Inclusie en bereikbaarheid bij de rijkscultuurfondsen: van verplicht nummer tot diepgevoelde wens'. In: *Boekman*, jrg. 64, nr. 140, 10-15.
- Es, A. van; Visitatiecommissie Cultuurfondsen (2023) *Rapport visitatiecommissie landelijke rijkscultuurfondsen 2023*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Geleijnse, A. (et al.) (1998) 'Hoe denken we over multicultureel kunstbeleid?'. In: *Kunst & educatie*, nr. 4, 3-36.
- Gräper-van Koolwijk, F. (2024) *Antwoord op vragen van het lid Van Zanten over de reactie op de motie van het lid Van Zanten c.s. over geen subsidiebeleid voor inclusie en diversiteit met een dwingend karakter en een evenredigere verdeling van cultuursubsidies over Nederland* [d.d. 5 april 2024]. Aanhangsel Handelingen, 2023-2024, nr. 1379.
- Gräper-van Koolwijk, F. (2024) *Reactie op motie van het lid Van Zanten (BBB) c.s. over geen subsidiebeleid voor inclusie en diversiteit met een dwingend karakter en een evenredigere verdeling van cultuursubsidies over Nederland* [d.d. 5 februari]. Tweede Kamer 36410 VIII, nr. 106.
- Hoogen, Q. van den en H.O. van den Berg (1997) 'Etnische minderheden en Nederlands kunstbeleid'. In: *Boekmancahier*, jrg. 9, nr. 34, 391-406.
- Huisman, F., O. van der Vet en K. van Eijck (2005) *Het Actieplan Cultuurbereik en cultuurdeelname 1999-2003: een empirische evaluatie op landelijk niveau*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Janssen, S. en M. Verboord (2022) '“Cultuur van en voor iedereen”? Culturele diversiteit en cultuurparticipatie in de migratiesamenleving'. In: *De migratiesamenleving: migratie en diversiteit als gordiaanse knoop*, 101-118.
- Kleinhans, R., M. van Ostaijen en K. Seibel (2022) *De migratiesamenleving: migratie en diversiteit als gordiaanse knoop*. Amsterdam: Boom.
- Krieger, B. en L. Saraber (2004) '“Een goed museum vertelt het hele verhaal”: een dialoog over het museum van de toekomst en de diversiteit van cultureel erfgoed'. In: *Boekman*, jrg. 16, nr. 61, 40-44.
- LAgrou Leisure & Arts Consulting (2009) *De olifant in de kamer: staalkaart culturele diversiteit in de basisinfrastructuur*. Utrecht: Netwerk CS.
- Lavrijsen, R. (1998) *Culturele diversiteit in de kunst*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Meijer, E. (et al.) (2023) *On(ver)vangbaar: de innovatieve kracht van the culture*. Den Haag: Nederlandse UNESCO Commissie.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1983) *Minderhedennota*. Tweede Kamer 16102, nr. 21-22.
- Modest, W. (et al.) (2018) *Woorden doen ertoe: een incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector*. Amsterdam: Tropenmuseum (etc.).
- Nuchelmans, A. (hoofdred.) (2018) *Boekman #115 Naar een inclusief cultuurbestel*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Nuchelmans, A. (hoofdred.) (2024) *Boekman #140 Representatie*. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Peters, J. (2006) *Een kleurrijke vrije tijd: een kwantitatief onderzoek naar de cultuur- en sportdeelname van Turken, Marokkanen, Surinamers en autochtonen in de stad Rotterdam*. Doctoraalscriptie Universiteit van Tilburg.
- Pots, R. (2006) *Cultuur, koningen en democraten: overheid & cultuur in Nederland*. Nijmegen: Drukkerij MacDonald/SSN.
- PVV (et al.) (2024) *Hoop, lef en trots: hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 van PVV, VVD, NSC en BBB*. Den Haag: (s.n.).
- Romijn, J. en D. Blijleve (1989) *De kunst van het artisjokken eten ofwel evaluatie beleid kunstuitingen van allochtonen*. Den Haag: Raad voor de Kunst.
- Rutte, M. en D. Samsom (2012) *Bruggen slaan: regeerakkoord VVD – PvdA, 29 oktober 2012*. Den Haag: (s.n.).
- Schegget, M. ter (2001) *Nieuwkomers, overheid en podiumkunsten: een onderzoek naar de invloed van de overheid op het ontstaan en voortbestaan van de huidige multiculturele podiumkunsten in Nederland*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Schrijvers, E. (2018) 'Kunst en cultuur voor iedereen?'. In: *Boekman*, jrg. 30, nr. 115, 4-7.
- Smithuijzen, C.B. (2004) 'Het ideaal van integraal: over de gelijktijdige heroverweging van een kleine duizend subsidies in de cultuur'. In: *Gepaste afstand: de 'cultuurnotaprocedure' tussen de kunst, het recht en het openbaar bestuur*, 83-92.
- Veen, S. van der (et al.) (2018) *Onderzoek diversiteit cultuursector: onderzoek naar de diversiteit van besturen en personeel van meerjarige gesubsidieerde kunst- en cultuurinstellingen en subsidieadviseurs*. Den Haag: APE.
- Veen, S. van der en N. Bilo (2018) *Onderzoek diversiteit cultuursector: uitsplitsingen BIS-instellingen en niet-BIS-instellingen*. Den Haag: APE.
- Verhaak, P.M. (1990) *Gebruik van kunstbudgetten door etnische minderheden*. Leiden: Research voor Beleid.
- Verweij, M. (1992) *Tussen kwaliteit en quotering: een onderzoek naar tien jaar kunstbeleid voor allochtonen gespiegeld aan het minderhedenbeleid*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- VVD en CDA (2010) *Vrijheid en verantwoordelijkheid: regeerakkoord VVD-CDA*. Den Haag: (s.n.).
- Wel, F. van (et al.) (1996) 'Cultuurparticipatie van allochtone en autochtone jongeren'. In: *Migrantenstudies*, jrg. 12, nr. 1, 2-13.
- Ildens, T. en E. Hitters (2005) *Landelijke evaluatie van het Actieplan Cultuurbereik 2001-2004: eindrapport*. Tilburg: IVA Beleidsonderzoek en Advies.
- Zanten, van C., Chr. Stoffer en D. Ceder (2024) *Motie van het lid Van Zanten c.s. over geen subsidiebeleid voor inclusie en diversiteit met een dwingend karakter en een evenredigere verdeling van cultuursubsidies over Nederland*. Tweede Kamer 36410 VIII, nr. 82.

Noten

- 1 Naast beleidsnota's en adviezen waren met name de volgende publicaties belangrijk voor dit overzicht: Bos (2011) over de ontwikkeling van het beleid voor cultuur en migranten tussen 1980 en 2004; Bruijn (2008) over verklaringen voor het wegblijven van 'allochtone' theaterbezoekers; en Delhaye (2018) over het diversiteitsbeleid van de Rijksoverheid.
- 2 Delhaye (2018), 9.
- 3 Brinkman (1982), 2.
- 4 Pots (2006), 325.
- 5 Deze tekst is een historisch overzicht en bevat woorden die vandaag de dag niet meer gebruikt worden of waar discussie over is, zoals niet-westers, allochtoon of zigeuner. Zie ook Modest (et al.) (2018).
- 6 Ministerie van Binnenlandse Zaken (1983), 9-10.
- 7 Zie Bos (2011) en Bos (et al.) (2009).
- 8 Ministerie van Binnenlandse Zaken (1983), 68.
- 9 Brinkman (1985), 6.
- 10 De minister geeft echter aan dat het tot nu toe gevoerde stimuleringsbeleid, gericht op een specifieke doelgroep, 'op gespannen voet' verkeert met het reguliere beleid 'dat zich in principe louter richt op de totstandkoming van kunstproducten en -producties van goede kwaliteit, 'een andere invalshoek'. Desondanks is de doelgroepbenadering nodig om 'reële achterstanden van minderheden' weg te nemen. Zie Brinkman (1987), 8.
- 11 Pots (2006), 330; Bruijn (2008), 24.
- 12 Bruijn (2008), 25.
- 13 Nuis (1996), 22.
- 14 Delhaye (2018), 9.
- 15 Nuis (1996), 23.
- 16 Met de term 'culturele minderheden' wordt bedoeld eerste en tweede generaties Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, Molukkers, Indische Nederlanders, Chinezen, Zuid-Europeanen, vluchtelingen en immigranten uit diverse landen. Ter aanduiding van mensen uit deze groepen gebruikt Van der Ploeg ook de woorden 'allochtoon' en 'migrant'.
- 17 Ploeg (1999), 4.
- 18 Bruijn (2008), 33.
- 19 Het plan lokte zulke heftige reacties uit van kunstenaars, cultuurcritici en politici dat de voorgestelde maatregelen werden afgezwakt, zie Delhaye (2018); Bos (2011), 113.
- 20 Delhaye (2018), 10.
- 21 In deze periode voltrok zich ook de oprichting (en beëindiging) van Stichting Kosmopolis, die tot doel had het multiculturele debat op gang te brengen. Van der Laan was mede-initiatiefnemer en voorzitter. Na twee jaar bleek de stichting in de schulden te zitten en stopte het ministerie van OCW de subsidie. De stichting raakte daarop in faillissement. Zie Bockma (2009).
- 22 Bruijn (2008), 7.
- 23 Zie ook Krieger (et al.) (2004)
- 24 De doelgroep van de staalkaart bestond uit de basisinfrastructuur (circa 150 instellingen) die in de periode 2005-2008 structurele subsidie ontvingen en voor de periode 2009-2012 een positief advies van de Raad voor Cultuur kregen.
- 25 In de periode 2004-2011 zijn meerdere evaluatierapporten geproduceerd over de effecten van (deelaspecten) van diversiteitsbeleid op nationaal en op lokaal niveau (met name in Amsterdam) en de uitkomsten waren steeds ongeveer dezelfde. Er wordt in de beleidsdocumenten wel aandacht besteed aan diversiteit, maar de beleidsuitvoering is ad hoc en inadequaat en de financiering ervan blijft grotendeels uit. Zie Delhaye (et al.) (2014), 80-81.
- 26 Plasterk (2009), 1.
- 27 Lees Dijksterhuis (2024) voor een actueel overzicht van inclusie en bereikbaarheid bij de rijkscultuurfondsen.
- 28 Met behulp van [scans](#) op de website van de Code D&I kun je als organisatie inzicht krijgen in waar je staat als het gaat om diversiteit, inclusie en gelijkwaardigheid. Samen met Tilburg University, een klankbordgroep van professionals met diverse expertises en achtergronden en de brancheverenigingen uit de cultuursector wordt de scan momenteel doorontwikkeld, zie <https://codedi.nl/inspiratie-tips/binnenkort-vernieuwd-scan-diversiteit-inclusie>.
- 29 Uslu (2022b), 16.
- 30 [Toespraak](#) door toenmalig staatssecretaris voor Cultuur en Media Gunay Uslu bij de inontvangstname van een rapport van de Nederlandse Unesco Commissie over 'the culture' in relatie tot het Nederlandse cultuurbestel, 20 november 2023.
- 31 Uslu (2023), 10.
- 32 De motie is door oud-demissionair staatssecretaris van Cultuur Fleur Gräper-van Koolwijk ontraden, maar het kabinet Schoof had de motie sowieso niet kunnen uitvoeren. De regeling voor cultuurnotaperiode 2025-2028 was reeds door het demissionaire kabinet vastgelegd in een Algemene Maatregel van Bestuur.

Jack van der Leden
is informatiespecialist en
redacteur van *Boekman*

Colofon

Boekman Extra is een onregelmatig verschijnende digitale uitgave van de Boekmanstichting.

De Boekmanstichting verzamelt en verspreidt kennis en informatie over kunst en cultuur in beleid en praktijk. Het werkterrein omvat het kunst- en cultuurbeleid van de overheden, particuliere financiering van kunst, de sociaal-economische en juridische aspecten van de kunsten en het kunstenaarsberoep, marketing en sponsoring, culturele organisaties en manifestaties, kunst in relatie tot (nieuwe) media, cultuurbehoud, kunst-educatie, amateurkunst en kunstvakonderwijs.

Zie ook www.boekman.nl

Redactie

Jesper Bekkers
Jan Jaap Knol
Jack van der Leden
André Nuchelmans

Met dank aan
Felicia van Andel
(Cultuurmonitor)

Productie

Jack van der Leden

Redactieadres

Boekmanstichting,
t.a.v. redactie
Boekman Extra
Herengracht 415,
1017 BP Amsterdam,
telefoon 020 – 624 37 36,
e-mail
redactie@boekman.nl

Kopij volgens de redactie-aanwijzingen via e-mail

Eindredactie en correctie

Paul Postema, Loft 238
Tekst & Media

Beeldredactie

Hidde van Greuningen
Joseph Plateau

Vormgeving

Joseph Plateau,
Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Al het mogelijke is gedaan om rechthebbenden van beeld te achterhalen. Indien u meent over auteursrechten te beschikken van beeld in deze *Boekman Extra*, dan kunt u contact opnemen met de Boekmanstichting in Amsterdam.